

**“ТАҢДАНУУ” КОНЦЕПТИН ТУЮНТУУЧУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН
ПАРАДИГМАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ**

*Айылчиева Назгул Абдыгапаровна - окутуучу,
nayilchieva@gmail.com
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, ЖАК
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада илимпоздордун концепт жана эмоционалдык концепт жөнүндөгү аныктамаларынын, далилдеринин жардамы менен ой-тутумунда концепт жашап, ага жараша идеялардын пайда болушу аныкталды. “Таңдануу” концептин туюнтуучу тилдик каражаттардын парадигмалык түзүлүшү сурамжылоо жүргүзүүнүн негизинде анализделет.

Түйүндү сөздөр: концепт, таңдануу, эмоция, абстракт, парадигма, аффективдүү, бейвербалдык.

**ПАРАДИГМА СТРУКТУРА ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ВЫРАЖАЮЩИХ КОНЦЕПТ
"УДИВЛЕНИЕ"**

*Аилчиева Назгуль Абдыгапаровна -
преподаватель, nayilchieva@gmail.com
ЖАГУ им.Б.Осмонова, ЖАК
Джалал-Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье показано, что с помощью определений и доказательств учеными концепции и эмоциональной концепции, концепция живет в сознании и возникает соответствующие ему идеи. На основе опроса анализируется парадигматическая структура языковых средств, выражающая концепт “удивления”.

Ключевые слова: концепт, удивление, эмоция, абстракт, парадигма, аффективный, невербальный.

**PARADIGMA STRUCTURE OF LANGUAGE MEANS EXPRESSING THE CONCEPT
"SURPRISING"**

*Ailchieva Nazgul Abdygaparovna - teacher,
nayilchieva@gmail.com
JAGU named after B.Osmonov, ZhAK
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Abstract: The article shows that with the help of definitions and proofs of the concept and the emotional concept by scientists, the concept lives in consciousness and the corresponding ideas arise. Based on the survey, the paradigmatic structure of language means expressing the concept of “surprise” is analyzed.

Key words: concept, surprise, emotion, abstract, paradigm, effective, nonverbaly

Адам айлана чөйрөдөгү, дүйнөдөгү кубулуштарды жана көрүнүштөрдү, заттарды концепттер аркылуу кабылдайт. Концепт- айтылган сөздүн адамдын ой тутумунда индивидуалдуу образдар, элестер аркылуу чагылдырылышы. Бул концептерге улуттук өзгөчөлүктөр сиңип, укумдан -тукумга мурастык түшүнүктөр катары өтөт. Концептер айлана чөйрөнү рационалдык гана эмес, эмоционалдык чагылдуурунун да формасы болуп саналат. “Концепт” терминин 1928-жылы С.А. Аскольдов-Алексеев “концепт жана сөз” макаласында колдонулган. С.А. Аскольдов өзүнүн макаласында концептин табияты жөнүндө же жалпы түшүнүктөр, эскиче аталганда универсалийлер жөнүндө маселени көтөрүп чыккан. Ал концептин орун ээлөөчү функциясын белгилөө менен аны төмөндөгүдөй деп аныктайт: «Концепт бул бир түргө кирген аныкталбаган көптөгөн

предметтерди ой-жүгүртүү процессинде биз менен кабылдырган ойдо берилген түзүлүш»¹ Окумуштуу концептти изилдөөдөгү жана тил илимине термин катары киргизүүдөгү биринчи окумуштуу болуп эсептелет. Концепт - термини лингвистикалык изилдөөлөрдө колдонулат. Бул түшүнүк Когнитивдик лингвистикадагы негизги тушунуктөрдүн бири. Концепт боюнча бир канча окумуштуулар өз ойлорун айтышып далилдешип, илимий иштерди жазышкан. Алардын катарында Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова, В.И. Карасик, А.А. Залевская, С.Г. Воркачев ж.б. окумуштуулар эмгектенип жатышат.

Орус окумуштуусу Е.С. Кубрякова концепт боюнча төмөндөгүдөй аныктама сунуштайт: “концепт-эс-тутумдун операциялык бирдиги, акыл-эс лексикасы, мээнин концептуалдык тутуму жана тили, дүйнөнүн бүткүл сүрөтү, билимдин кванты. Эң маанилүү түшүнүктөр тилде чагылдырылган”.² “Адам тышкы жана ички дүйнөнүн объектилери жөнүндө эмнени билгендиги, ага ишенгендиги бул концепт. Концепт-бул дүйнөнүн бир фрагментин чагылдыруу”³ -М.В. Пименова белгилеп кеткен.

В.И. Карасик концептке “Дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу”, “концепт-бул адамдын акыл-эсинде маанилүү маалымат катары баамдалган тажырыйбанын үзүндүсү, эсте сакталган менталдык маалымат”⁴ деп аныктама берген.

Бул терминди тил илиминде азыркы күндө кенири колдонулуп жатат. Ал эми кыргыз окумуштууларынан Ибрагимов А.А., Дербишова К.З., Абдулатов А.А., Тагаев М.Ж., Зулпукаров К.З., Калмурзаева А.А. ж.б.лар да бул багытта өздөрүнүн иштерин жүргүзүшкөн. Мисалы, илимпоз К.Зулпукаровдун: концепт менталдык түшүнүк, ал адамдын ой-тутумунда гана жашайт, аны айтууга болбойт деген белгилөөсүнө кошулам.

Демек, жогорудагы окумуштуулардын концепт боюнча жазган иштерин, пикирлерин окуп чыгып, концепт- адамдын ой-жүгүртүүсүнө, дүйнө таанымына, билим тажырыйбасына жараша аң сезимде сакталып, адамдын ой-тутумунда активдүү, көп кырдуу жашап жүрүүчү бирдик же продукт деп тыянак чыгарууга болот. Концепт – нерсенин абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик, эмоционалдык-баалуулук белгисин, о.э., ага байланыштуу көп маалым атты ичине камтыган идея. Ошондой эле адамдын ой-тутумунда эмоционалдык концептер да жашайт жана аң сезиминде сакталат.

Эмоциялык концепт - татаал, объективдүү эмес субъективдүү чагылдырган көп компоненттүү акыл-лингвистикалык билим берүү адамдын ага таасир этүүгө болгон мамилеси курчап турган дүйнөнүн объекттери жана кубулуштары. Бизди курчап турган дүйнөнү өздөштүргөндө, адамдын таанып-билүүсүн белгилөө процессинин натыйжасы. Эмоционалдык концепттер: тандануу, кубануу, кайгыруу, коркунуч ж.б. Бул эмоциялык концепттерде сүйлөөчүнүн ички дүйнөсүндө болгон сезимдери туюнтулат. Ал сезимдерди сүйлөмдүн бардык түрлөрүндө бере алабыз(суроолуу, маалымдоо, илептүү, жай, суроолуу.)

“Тандануу” эмоциясы жөнүндө бир нече окумуштуулар өз илимий иштеринде анализдеп, далилдеп макалаларды жазышкан. Мисалы: Ян Кай, Михайлова А.Э., Щербеева И.В., Брызгунова Е.А., Ильин Е.П., Лепёнышева А.А., Болотакунова Г.Ж., Филология илимдеринин кандидаты Болотакунова Г.Ж. “тан калуу” психикалык абалынын тилдеги номинативдик- функционалдык талаасын изилдеген. Михайлова А.Э. “Тандануу” эмоциясы жана анын азыркы орус тилинде чагылдыруу жолдорун изилдейт.⁵ Ал азыркы орус тилинде тандануу эмоциясын оозеки кепте үч жолун аныктаган.

¹ Аскольдов С.А. Концепт и слово. От теории словесности к структуре текста: антология. – М, 1997. – С. 267-269.

² Е.С. Кубрякова “Семантика в когнитивной лингвистике”//Известия АН.Сер.1998 с-58

³ З.Д.Попова, И.А.Стернин “Когнитивная лингвистика” учебное издание Москва АСТ “Запад-Восток” 2007 с-23

⁴ В.И.Карасик Языковой круг: личность, концепты, дискурс-Волгоград, 2002 с-103

⁵ Михайлова Е.А. МГУ журнал Наука и современность -2010 с-52

-номинативдик (Это удивительно)

-сүрөттөчү (дескрептивный) (У нее глаза на лоб полезла)

-сезимталдык (Ничего себе, вот это да) . Оозеки кепте сезимталдык , көркөм чыгармада номинативдик жана сүрөттөчү жолдорун колдонууну тактаган.

Таңдануу сөздөрү сүйлөөчүнүн сезим-туюмуна, дүйнө таанымына шайкеш келбеген, өз турмуш практикасында дуушарланбаган көрүнүш, кубулушка кабылган учурунда айтылат. Таңдануунун мааниси сүйлөөчүнүн кебинде камтылып, сүйлөмдөр маалымдоо жана суроо тибиндеги болот. Таңдануу мааниси белгисиздик, күтүүсүздүк кырдаалы менен шартталып турат, башкача айтканда, сүйлөөчү качан гана өзү үчүн белгисиз, түшүнүксүз көрүнүшкө күтүүсүздөн кабылганда таңдануу абалына дуушарланат. Мындай тилдик-психологиялык жагдай жаралмайынча, таңдануу маанисин камтыган сүйлөмдөр, же айтымдар уюшулбайт. Сүйлөөчүнү таңдануу абалына дуушарланткан көрүнүш аны суктандырып кубанткан, же тескерисинче, иренжитип кабатырланткан, , кайдыгер караткан көрүнүштөрдөн болушу мүмкүн. Таңдануунун негизинде сүйлөөчү эмоцияга жана сезимге дуушар болуп, кандайча?, кантип?, эмне үчүн?, эмнеге?, бул эмне?, деген суроолорго жооп берүүгө мажбур болот..

Кыргыз лингвистикасында парадигма түшүнүктөрү калыптанып, илимий иштерде колдонуп жатканы күн сайын өсүп жатат. Парадигма (грек тилинен модель, үлгү) жалпы туруктуу инварианттык маани бириктирген, колдонуу учурунда бирин-бири алмаштыра ала турган тилдик бирдиктердин көптүгүн же жыйындысын айтышат. Таңдануу концепти академик К.К Юдахиндин сөздүгүндө “таң калуу” сөзү төмөндөгүчө берилген⁶:

таңдан- удивляться, изумляться, поражаться.

таңдандыр- понуд. от таңдан- удивлять, изумлять, поражать;

таңдануу и. д. от таңдан- удивление, изумление

таңырка- удивляться, изумляться; таңыркап карап калды он удивлённо смотрел; таңыркап-возвр. от таңырка-, то же, что таңырка-.

таңыркант- понуд. от таңыркап- удивлять, изумлять.

таңыркантуу и. д. от таңыркант- удивление, изумление.

таңыркарлык удивительный; анчалык таңыркарлык болгон жок было не очень

удивительно. таңыркат- понуд. от таңырка- удивлять, изумлять.

айран I ар. удивлённый, изумлённый; растерявшийся;

айранга кал- или айран кал- изумиться; растеряться;

айран калды или айран-таң калды или айран-азыр калды он растерялся, он опешил.

Демек, “таңдануу” концептин -айран калуу, -айранга кал, -айран деген тилдик каражаттар менен да колдонулат.

Лингвистиканын башка бөлүмдөрүнүн изилдөө предмети тилдик каражаттар деген жалпы термин менен белгиленет. Тыбыш, сөз, сөздүн составдык бөлүктөрү, сөз айкашы, сүйлөм жана анын түрлөрү фонетика, лексикология, сөз жасоо жана грамматика илимдеринин изилдөө предмети катары каралат.

Таңдануу кыргыз адабияттарында , төмөнкүдөй тилдик каражаттардын жардамы менен берилет: бах, чиркин, ах, ох, охо, ай–и-и-й, пай-пай, кудайга шүгүр, капырай, тообо, шумдугуң түшкүр, укмушуң кургур, ботом, кокуй, алда кудай ай деген өңдүү сырдык сөздөр катышып келип, предикат болуп түшкөн сөзүнө -бы мүчөсү, же ээ, ой, ыя бөлүкчөлөрү жалганган сүйлөмдөрдө камтылат.

Таңдануудан аффективдүү реакциялар келип чыгат да үндүн көтөрүлүшү, сүйлөөчүнүн жүзү, көзү, оозу өзгөрөт. [Ильин, 2001. С. 262].

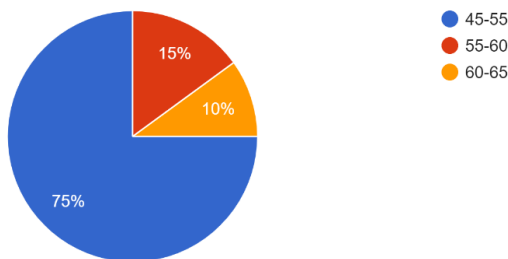
Англис тилдеринде таңдануу төмөндөгүдөй сөздөр, сөз түрмөктөрү жана сырдык сөздөр менен берилет:

⁶ Юдахин, К.К. (1965). Киргизско-русский словарь. М.: Издательство «Советская энциклопедия». –с-33,с-787

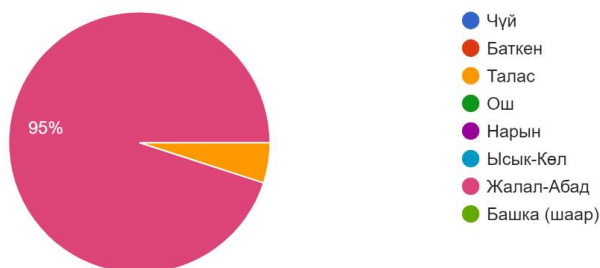
- 1) surprise, wonder, astonishment, amazement, wonderment, amaze, set wondering, to set smb Wondering, set at a gaze, my wig(s)!, his influence [astonishment] grew, exclaim at, to set agape, great Caesar!, to raise laughter [a smile, astonishment, controversy], stone the crows!
- 2) Wow, Aah, Ahh, Aww, Bingo, Eh, Eww, Wow, Hey, Well, What, Hurrah, Hmph, Oh, Oops, Ouch, Shh, Uh oh, Whew, Yay/Yaay, Yeah, Yikes, Yippee, Uh, Hush, Hmm, Er, Um

Убакыттын өтүшү менен оозеки кепте “тан калуу” концептин туюнтуучу тилдик каражаттарды колдонуу өзгөрүп жатканын сурамжылоо жүргүзүү менен талдап чыктым.

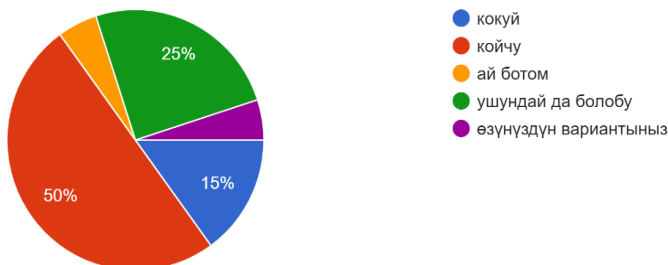
Сиздин жашыңыз канчада?
20 ответов

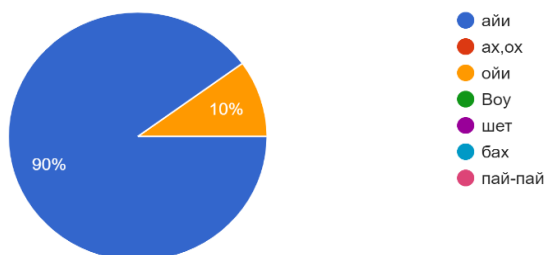
Сиз Кыргызстандын кайсыл облусунда жашайсыз?
20 ответов

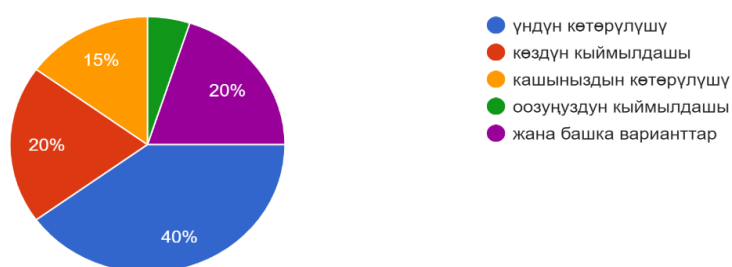
Таң калуу эмоциясына кабылганда кайсыл сырдык сөздөрдү айтасыз
20 ответов

Таң калуу эмоциясына кабылганыңызда колдонуучу бөлүкчөлөр
20 ответов

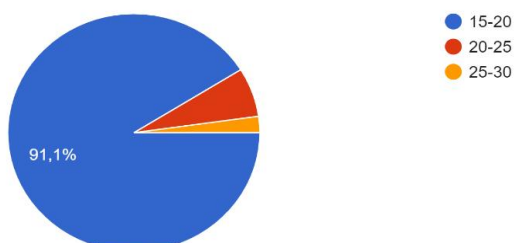

Таң калуу эмоциясына кабылганыңызда аффективдүү кандай реакциялар келип чыгат
20 ответов

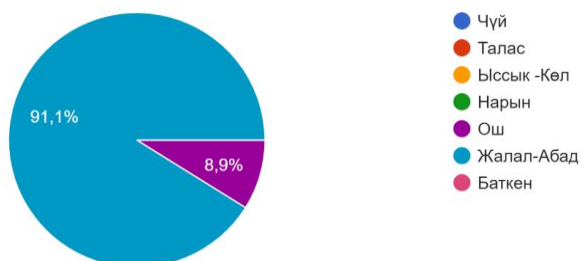

Ал эми ааламдашуу доорундагы жаштардын арасында “таңдануу” концепти төмөндөгү тилдик каражаттар менен колдонуп жатканын байкадым.

Сиздин жашыңыз канчада?
45 ответов

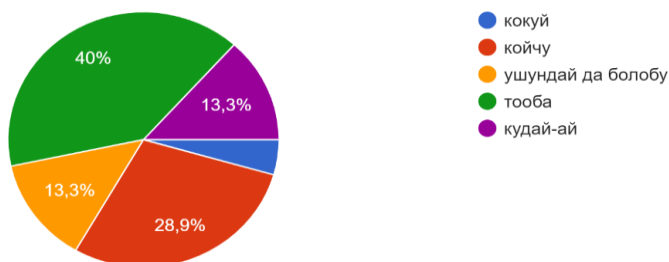

Сиз Кыргызстандын кайсыл облусунда жашайсыз?
45 ответов

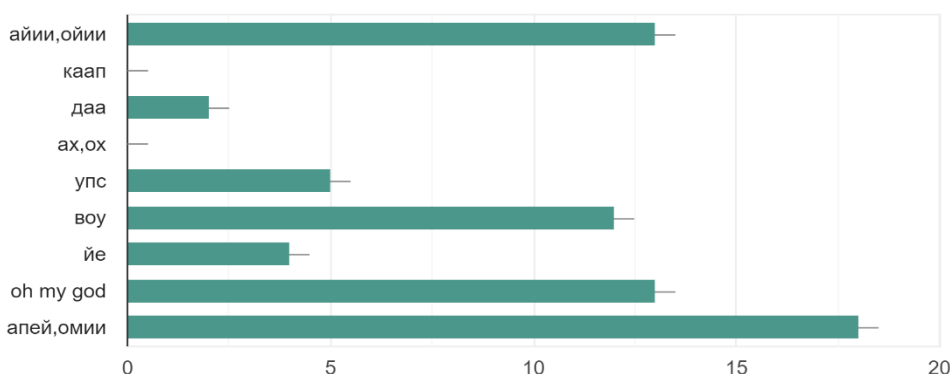
Таң калуу эмоциясына кабылганда кайсыл сырдык сөздөрдү айтасыз

45 ответов

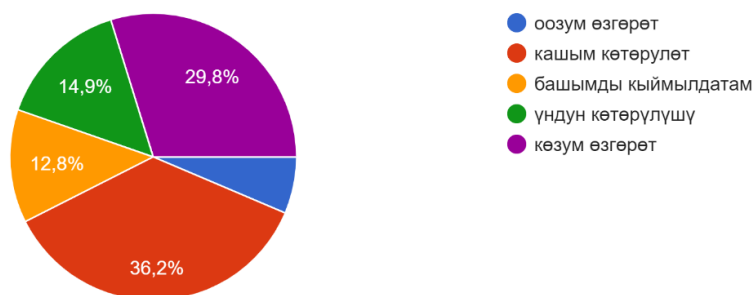
Таң калуу эмоциясына кабылганда кайсыл бөлүкчөлөрдү айтасыз

47 ответов

Таң калганыңызда аффективдуу реакцияга чалдыкканда

47 ответов

Жогорудагы сурамжылоону жүргүзүүдөн кийин, жыйынтыгында убакыттын өтүшү менен жаштар арасында “таңдануу” эмоционалдык концептин туюндуруучу тилдик каражаттардын оозеки кепте англис тилиндеги бөлүкчөлөрдү колдонулушун анализдедим. Таңдануу эмоциясынын жаралышы сүйлөөчүнүн кеп куруудагы активдүүлүгүн, алынган маалыматка, жагдайга ылайык билдирген мамилесин (позициясын), ички психологиялык чыңалуусун айгинелеп турат. Таңдануу вербалдык эмес кырдаалда башкача айтканда мимика, жест, аффективдүү менен көрсөтүлгөн. Вербалдык кырдаалда оозеки кепте, баарлашууда таңдануу эмоциясы камтылат.

Адабияттар:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. От теории словесности к структуре текста: антология. – М, 1997. – С. 267-269.
2. К.З.Зулпукаров, Е.Н. Мурадымова, Р.К. Ормокеева, Болотакунова Г Ж, С.М.Амиралиев “Лингвистичекий антропоцентризм: проблемы, поиски и решения Бишкек-2019
3. Карасавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. М-2008
4. Е.С. Кубрякова “Семантика в когнитивной лингвистике”//Известия АН.Сер.1998
5. Михайлова Е.А. МГУ журнал Наука и современность -2010 с-52
6. З.Д.Попова, И.А.Стернин “Когнитивная лингвистика” -М.:АСТ:Восток-Запад-2007
7. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. -М.: Гнозис-2008
8. Распопов И.П. О так называемое семантической структуре предложения. – М., 1981
9. Юдахин, К.К. (1965). Киргизско-русский словарь. М.: Издательство «Советская энциклопедия». –с-33,с-787